DOI 10.35511/978-963-334-504-7-01 Pásztor Enikő – Varga László (szerk.): *Neveléstudományi kaleidoszkóp*
Soproni Egyetem Kiadó, Sopron, 2023, 7-20

Fénelon pedagógiája és hatása a nőnevelésre

Kéri Katalin

Soproni Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar, Neveléstudományi és Pszichológiai Intézet
Selye János Egyetem Tanárképző Kar, Óvó- és Tanítóképző Tanszék,
egyetemi tanár, DSc 0000-0003-1850-3282

KULCSSZAVAK

- francia neveléstörténet
- nőnevelés
- Fénelon művei
- Mikes Kelemen levelei
- Madame Maintenon iskolája

ABSZTRAKT

A tanulmány egy olyan francia, a 17-18. század fordulóján élt gondolkodó, Fénelon pedagógiai munkásságát és annak hatását mutatja be, aki életművével különösen sokat tett a katolikus nőnevelés előmozdítása érdekében, intézményesült formában és a családi nevelés vonatkozásában is. Műveit nem csupán francia kortársai olvasták, hanem a forrásadatok szerint számos más ország nevelésügyről, női tanulási lehetőségekről, társadalmi reformokról gondolkodó elméi is, köztük például a magyar II. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen, vagy a szentpétervári cári udvar művelt tagjai. A nőnevelésről írott pedagógiai műveiben foglalt tanácsait legteljesebben egy lelkes követője, az előbb XIV. Lajos gyermekei mellett nevelőnőként dolgozó, majd a király feleségévé emelkedett Madame Maintenon bontakoztatta ki a saját lányiskolájában.

Ez az írás kontextusba helyezve mutatja be Fénelon pedagógiai életművét, számba véve annak franciaországi előzményeit, a 17-18. századi nőnevelésről írott munkákat, valamint vázolva európai hatástörténetét is. A mikrokutatáshoz használt források egyrészt francia, kisebb részt angol nyelvű, napjainkban már digitális formában is elérhető írások Fénelon, Madame Maintenon és Saint-Simon tollából, másrészt 18-20. századi magyarországi, Fénelon pedagógiáját említő kútfők (Mikes Kelemen két levele, Eötvös József egyes regényei, újságcikkek, életrajzok stb.) és lánynevelésről írt műveinek hazai, 1842-es és1936-os fordításai.

Francia művek a nőnevelésről Fénelon előtt

A 18-19. századi európai nőnevelés kibontakozását a korábbi századokban számos jeles pedagógiai gondolkodó és gyakorlati szakember készítette elő kontinensünkön. A katolikus nevelés- és oktatásügy szempontjából Fénelon 17. századi munkássága volt meghatározó jelentőségű. Az ő életműve egy olyan inspiráló francia szellemi közegben bontakozott ki, amelyben kiemelt témának számított a lánynevelés és női művelődés kérdésköre, amit bizonyít, hogy az országban az 1600-as évektől kezdve jelentős számban keletkeztek a nőnevelés megújításáról írott művek. Jeannette Rosso egy kutatásában számba vette az 1600 és 1789 között a nőnevelésről keletkezett (pontosabban általa megismert) francia forrásmunkákat, és azt találta, hogy csak a 17. században 142 mű született. Ráadásul ez a csaknem másfélszáz munkából álló lista korántsem teljes! A történésznő kimutatta a publikációk dinamikusan növekvő számát is, például a nőkérdéssel foglalkozó írások mennyiségének az 1640-es évektől bekövetkezett jelentős felívelését (Rosso, 1984). Ennek történeti háttéroka az az ellenzéki mozgalom volt, amely 1642-ben szerveződött Franciaországban a Mazarin által vezetett kormány ellen, és amely 1648 és 1653 között *La Fronde* néven nem csupán

e-mail: keri.katalin@uni-sopron.hu | Cím: H-9400 Sopron, Ferenczy J. u. 5.
e-mail: kerik@ujs.sk | Cím: Bratislavská cesta 3322, SK-94501 Komárno

szellemi csatákat, hanem valóságos polgárháborút is vívott az ország vezetői ellen, Condé herceg vezetésével. A La Fronde-nak elsősorban nemesi és főpapi méltóságot viselő tagjai voltak, köztük nem kevés előkelő hölgy is (Bonney, 1988; Pernot, 1994). Rosso adatai évtizedenkénti bontásban a következők: 1600-1609: 5 mű; 1610-1619: 11; 1620-1629: 10; 1630-1639: 16; 1640-1649: 36; 1650-1659: 15; 1660-1669: 15; 1670-1679: 10; 1680-1689: 4; 1690-1699: 20 írásmű. Az általa vizsgált szövegek között többségben voltak a nők jogai mellett érvelő munkák, különösen a század második felében. Rosso adatai szerint a nőkről készített írások (pró és kontra) leginkább a felsőbb társadalmi rétegek tagjainak tollából születtek. A szerzői kör körülbelül egytizedét tették ki a vizsgált időszakban a polgári osztályból származó személyek, 30% volt közöttük a klérus tagja, egyötödük arisztokrata férfi és körülbelül ugyanennyi nemesasszony (Rosso, 1984; idézi: Stuurman, 1998:67). A nőkről íródott műveknek természetesen nem mindegyike szólt a lánynevelésről és női művelődésről, bár hangsúlyozni kell, hogy utóbbiak kérdésköre gyakran szervesen egybekapcsolódott a női jogok követelésével (vagy épp fordítva: az egyenlősítő törekvések ellenzésével).

A kutatók, például Isabelle Krier szerint Franciaországban 1622-ben született meg az első, a női egyenlőséget hirdető pamflet Montaigne fogadott leánya, Marie de Gournay le Jars (1565-1645) műveként (Krier, 2009). A szerzőnő ezt a Troussot-féle 1617-es *Alphabet de l'imperfection et malice des femmes* (Ábécé a nők tökéletlenségéről és gonoszságáról) című összeállításra adott válaszként alkotta. Az *Égalité des hommes et des femmes* (A nők és férfiak egyenlősége) című munka volt ez az értekezés, amely Louys de Bermen 1621-es írásához hasonlóan, véletlenszerű dolognak írta le a nemek biológiai különbözőségét. Marie ezt a művét XIII. Lajos francia király feleségének, Ausztriai Annának ajánlotta. A művel nem a racionális alapokon álló egyenlőség kimondása volt a célja, inkább annak a megfogalmazása, hogy a műveltség nem csupán a férfiak kiváltsága. 1626-ban szintén ő írta meg a *Grief des femmes* (A nők panasza) című munkát, amiben sajnálattal állapította meg, hogy a „bajuszos doktorok" nem szenvedhetik a művelt nőket (Hillman és Quesnel, 1992).

Rosso elemzésére támaszkodva Stuurman kiemelte az 1660-as évtizedet, és felsorolta a nőkérdésről akkor keletkezett legfontosabb franciaországi műveket. 1662-ben például (a szerző megjelölése nélkül) jelent meg Lyonban az *Apologie de la science des dames* (A nők műveltségének védelmezése) című írás, ugyanebben az évben Jacques Dubosq tollából pedig a *L'Honneste Femme* (Az erkölcsös nő). 1663-ban adták ki (majd folyamatosan újranyomták) a *Le Cercle des femmes savantes* (A tudós nők társasága) című művet, amelyet Jean de la Forge (a jól ismert francia karteziánus filozófus, Louis de la Forge testvére) írt. 1664-ben Elisabeth Marie Clément tollából jelent meg a *Dialogue de la princesse sçavante et de la dame de famille* (A tudós hercegkisasszony és a háziasszony párbeszéde) (Stuurman, 1998:70-71).

1665-ben Jacquette Guillaume jegyezte a *Les Dames illustres ou par bonnes et fortes raisons il se prouve que le sexe féminin surpasse en toutes sortes de genre le sexe masculin* (Kiváló hölgyek, avagy jó és erős bizonyítékok arra vonatkozóan, hogy a női nem mindenben meghaladja a férfiúi nemet) című munkát. Ebben világosan és logikusan érvelt a nők tanulási jogai mellett.

Louis Lesclache 1667-ben adta ki *Les avantages que les femmes peuvent recevoir de la philosophie* (A filozófia haszna a nők számára), Marguerite Buffet pedig egy évre rá a *Nouvelles Observations sur la langue françoise avec les éloges des ilustres sçavantes tant anciennes que modernes* (Új megfigyelések a francia nyelvről, a régi és új idők kiemelkedően művelt hölgyeinek dicséretével) című művét. Ezeket a kiadványokat is a férfiak és nők művelődési, tanulási jogainak követelése, az értelmük egyenlőségének hangoztatása jellemezte (Stuurman, 1998:61).

A korszak nőkről írott műveit áttekintve nem hagyhatjuk figyelmen kívül Molière *Femmes savantes* (Tudós nők) című 1672-es darabját, amely a felszínes tudásra törő, okoskodó, a tudományokért a családjukat is elhanyagoló nőket figurázta ki, éppen emiatt (a párizsi Palais Royal színházban szép számmal jelenlévő hölgy körében) a darab ősbemutatója – melyen maga a szerző játszotta Chrysale szerepét – nem volt sikeres. Judith Suther a komédia bemutatásának 300. évfordulóján azt fejtette ki egy tanulmányában, hogy abban a társadalmi környezetben, amikor a szerző körül mind több és több, a nők tanulási lehetőségeinek kiterjesztését igenlő mű látott napvilágot, ebben a komédiában társadalmi szatírát és nem nőellenes kirohanást kell látnunk (Suther, 1972:31).

Számos elődjéhez hasonlóan a jezsuita tudós, François Poulain de la Barre (1647-1725), Descartes és Marie de Gournay egyik francia követője is az elsők között volt, aki fellépett a nők egyenjogúsításáért (Életéről, műveiről l.: Dorlin, 2001; Stuurman, 2004; Pukánszky, 2006:58-60). Franciaországban ebben az időszakban nagy érdeklődés övezte a nevelés ügyét, és jóllehet, a lánynevelésről jóval kisebb számú írás született, mint a fiúk iskoláztatásáról és családi neveléséről, az előbbi vonatkozásában is határozott lépések történtek és fontos művek keletkeztek. De la Barre gondolatainak egyik mai elemzője, Siep Stuurman úgy gondolja, hogy a francia szerző elévülhetetlen érdemeket szerzett a felvilágosodás gondolategyüttesének előkészítésében, és a francia forradalmat megelőzően a legradikálisabban lépett fel a nők egyenjogúsításáért, a lányok neveléséért; ugyanakkor azt is állítja, hogy nem a karteziánus gondolkodásmódja vezette el ide, hanem a középkori és kora újkori feminista írók, akiknek a gondolatait aztán Poulain de la Barre beleépítette a descartes-i tanokon nyugvó társadalomképébe (Stuurman, 2004:1, 53). 1673-ban név nélkül jelentette meg *De l'égalité des deux sexes, discours physique et moral où l'on voit l'importance de se défaire des préjugez* (A két nem egyenlőségéről, filozófiai és erkölcsi értekezés, amelyből megláthatjuk az előítéletektől való megszabadulás jelentőségét) című munkáját, melyben azt mutatta ki, hogy a nők alávetettsége nem természettől fogva rendelt, hanem kulturális előítéleteken nyugszik.

A szintén francia, janzenista gondolkodó, Claude Fleury abbé (1640-1723; életéről l. például: Wanner, 1975) *Traité du choix et de la méthode des études* (Értekezés a tanulmányok kiválasztásáról és módszeréről) című, 1685-ben Párizsban kiadott kétkötetes művében egy önálló fejezetet (a 36. részt) szentelt a lánynevelésnek. Ebben szintén kifejtette, hogy a nőket nem elegendő kézimunkázásra, zenére, táncra és katekizmusra tanítani, hanem szükség van arra, hogy írni, olvasni, számolni is tudjanak, és értsenek a közügyekhez és a gyógyításhoz.

Fénelon életútja

François Poulain de la Barre (1647-1725), Claude Fleury abbé (1640-1723) és más szerzők nyomán François de Salignac de la Mothe Fénelon (1651-1715) volt az, aki továbbvitte és kiteljesítette a nőnevelési elképzeléseket, és a korszak témával foglalkozó francia szerzői közül kétségkívül ő volt az, aki a legnagyobb hatást gyakorolta kontinensünk iskolaszervezőire, pedagógiai gondolkodóira, köztük is leginkább Madame de Maintenon-ra.

1. kép
Fénelon püspöki öltözékében
Forrás: 18. századi francia iskola,
Hyacinthe Rigaud követője, vászon: 103 x 79 cm
URL: https://bit.ly/3SrRtHM és
https://bit.ly/3Sq1pRO

Fénelon több mint 370 évvel ezelőtt, 1651. augusztus 6-án született Dél-Nyugat Franciaországban, Périgord-ban. Elszegényedett nemesi család sarjaként, apja figyelmétől és gondoskodásától övezve, katolikus neveltetésben részesült. Gyermekkorában az atyja kastélyában foglalkozott vele egy tanító, aki görög nyelvre is oktatta, és ez jelentős befolyást gyakorolt a fiú gondolkodásának fejlődésére. 12 évesen Fénelon a Cahorsban lévő felsőbb iskolába kezdett járni, ahol retorikát és filozófiát tanult. Nagybátyja, a sarlat-i püspök szerint ez idő tájt érzékeny és figyelemre méltó fiú volt. Mivel már ekkoriban is kifejezte érdeklődését az egyház iránt, nagybátyja párizsi tanulmányokra ösztönözte (L. erről: Dégert, 1909).

Az ifjú Fénelon a francia fővárosban előbb a Collège du Plessis, majd a Sorbonne teológiai kurzusait látogatta. Már ezeken a helyszíneken kitűnt lenyűgöző ékesszólásával, választékos szóhasználatával, mely tizenöt éves korában magasan a tanulótársai fölé emelte. Ekkor tartotta meg első szentbeszédjét. 1672-1675 között a Saint-Sulpice-i papi szemináriumba járt, és ezt követően szentelték pappá. Nagyon szeretett volna ekkor görög földre utazni, ám nagybátyja fontos feladatot szánt neki: így utazgatás helyett Fénelon tíz éven át volt egy rossz hírű intézmény, az „Új Katolikusok Zárdájának” igazgatója, ahol protestáns és muszlim nőket, illetve gyermekeket neveltek.

1685-ben XIV. Lajos visszavonta a nantes-i ediktumot, és megkezdődött a hugenották erőszakos üldözése: előbb tíz-, majd százezrek menekültek el szülőházájukból. Mivel korábban Fénelon erős kézzel térítette vissza a híveket a katolikus hitre, 1685-ben az ifjú papnak Saintonges-ba kellett mennie, a főként protestánsok által lakott területre, hogy tegyen ott rendet (Köpeczi, 1980:8). Fénelon érdeme, hogy nem katonai erővel, hanem békésen és türelemmel akart nyugalmat teremteni a zavargó régióban. A hatásköre alá eső teljes térségből kivonták a hadsereget.

Tevékenykedése nyomán elérte azt, hogy számos olyan protestáns is tisztelni kezdte, akik nem tértek át a katolikus hitre.

2. kép
Fénelon és Burgundia hercege
Forrás: Hallays, André:
The spell of the heart of France : the towns, villages and châteaux about Paris.
The Page Company, 1920, p. 38. URL:
https://bit.ly/424LVWy és
https://bit.ly/47GVUCL

38 éves korában az egyik legmagasabb pozíciót érte el, amit csak ember elérhetett az akkori francia társadalomban. A burgundiai herceg (Duc de Bourgogne) nevelője lett, azaz a király unokájáé, a trónörökösé. Így Fénelon Franciaország legbefolyásosabb köreibe került. Ebben az időben egy kortársa, Saint-Simon herceg így írta le külsejét és főbb tulajdonságait: „A főpap magas, vékony ember volt, jóképű, sápadt, széles orral és olyan szemekkel, melyekből csak úgy áradt a tűz és a tehetség; olyan kinézete volt, amilyet sohasem láttam más férfiak esetében, és olyan volt, hogy aki egyszer látta, sohasem felejtette el. (...) Egyesítette magában a komolyságot és a vidámságot, a megfontoltságot és az udvariasságot, tudós ember volt, püspök; uralkodó vonásai voltak a finom modor, az értelmesség, a kellem, a visszafogottság és mindenekfelett a nemes jellem. Nehéz volt az embernek levennie róla a szemét. Természetes ékesszólás, kellem és finomság volt a sajátja..." (Saint-Simon, 1691-1701:o. n.). Fénelon tőle telhetően megadta a burgundiai hercegnek a legjobb nevelést, bár sokat kellett küzdenie a fiú heves természetével. Türelemmel és kedvességgel, ugyanakkor keményen és határozottan nevelte a trónörököst. A tanító végül kivívta tanítványa tiszteletét, és elérte, hogy az igyekezzen minduntalan kijavítgatni saját hibáit. Miközben Fénelon a Napkirály udvarában élt, több jelentős művet is alkotott. 1690-ben mesegyűjteményt szerkesztett a hercegnek *(Fables)*, majd megírta a *Párbeszédek a halálról* (Dialogues des morts, 1692; nyomtatásban megjelent: 1712) és a *Telemakhosz kalandjai* (Les aventures de Télémaque, 1694) című könyveket, utóbbi a szerző hozzájárulása nélkül, 1699-ben jelent meg végül nyomtatásban. Ezt a könyvét máig úgy emlegetik a francia irodalomtörténészek, mint Shakespeare műveit az angolok. Ezt a művét tulajdonképpen az ifjú herceg nevelése céljából írta, és összefoglalta benne gondolatait az ideális kormányzásról. Ebben határozottan elítélte a despotizmust, és jól felismerhetően kritizálta benne magát a királyt („Pygmalion") és Mme de Maintenon-t („Astarbé").

Valószínű, hogy ennek a művének is köszönhette azt, hogy 1695-ben eltávolították az udvartól, igaz, fontos pozícióba került: Cambrai püspöke lett. Ekkortájt

heves vitákat folytatott szóban és írásban Bossuet-vel, aki nem fogadta el Mme Guyon quietista vallási mozgalmának tanait – szemben Fénelonnal, aki támogatta a belső nyugalmon, a spontaneitáson és misztikán alapuló vallásosságot.[1] Fénelonnak éveken át számos megpróbáltatásban volt része a nézetei miatt, könyveit Franciaországban nem nézték jó szemmel, a külföldre szakadt hugenották viszont örömmel forgatták azokat, és engedélye nélkül is kinyomtatták, hogy a segítségükkel leplezzék le a királyi udvar valódi, képmutató világát.

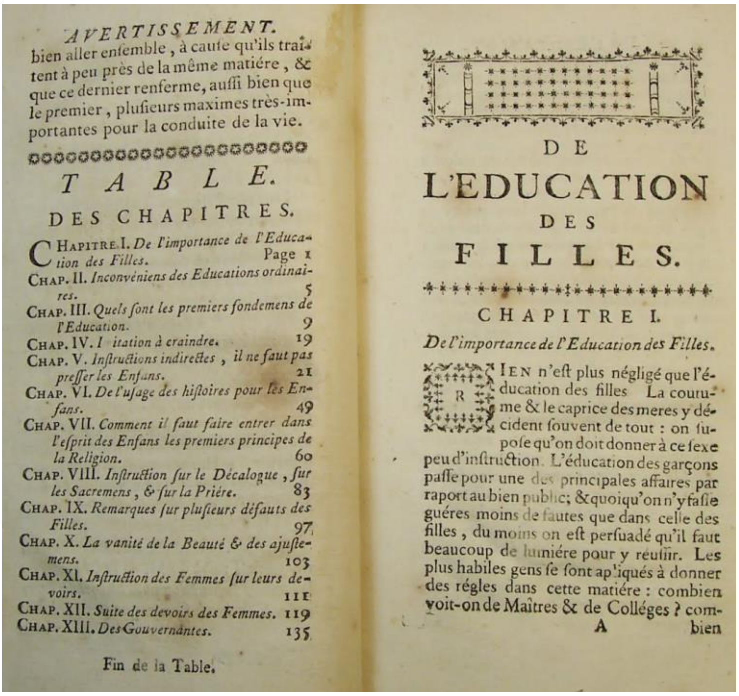
1712-ben meghalt a trónörökös, akitől pedig egykori tanítója, Fénelon nagyon várta, hogy királyként megreformálja majd a katolikus egyházat, és igazságosabb uralkodói politikát alakít ki. Két esztendővel később barátja, Beauvilliers is meghalt, ami szintén igen mély fájdalmat okozott Fénelonnak. 1714 novemberében egy lovaskocsis balesetben megsebesült, és 1715. január 7-én hajnalban, 63 évesen meghalt a „cambrai-i hattyú”, ahogyan kortársai nevezték őt.

Fénelon pedagógiája

Fénelon az élete során jelentős mennyiségű művet írt, a 17. századi francia pedagógiai gondolkodás tipikus képviselője volt. A fentebb már említett könyveken kívül több teológiai, nyelvészeti, retorikai, irodalmi és politikai értekezést is hátrahagyott, valamint hatalmas mennyiségű, gyönyörű stílusban és nyelvezettel megírt levelet. 1820-ban Versailles-ban adták ki művei legigényesebb változatát, majd ezt 1830-ban kiegészítették. 22 könyve és 11 kötetre rúgó levelezése jelenti a ránk maradt életművet (L. erről: Dégert, 1909). Írásai között jelentős helyet foglalnak el pedagógiai tárgyú és nevelési célzattal írt művei. (Ebben a tanulmányban részletesebben a leánynevelésről szóló értekezését mutatjuk be.)

Fénelon olyan században élte le élete nagyobb hányadát, amikor Európa számos országában rohamosan növekedett az írni-olvasni tudók száma, nőtt az iskolázottság. Pedagógiai munkásságát, nevelésről írott műveit egyaránt a francia társadalom felső rétegei gyermekeinek szentelte. Bár a magasabb szintű leánynevelés szinte csakis a főúri családok leányait érintette, ebben az időszakban először lehetünk tanúi olyan próbálkozásoknak, amelyek a női intellektus kibontakoztatására irányultak, és amelyek kezdték megbontani a korábban kialakult rendet. Az oktatás kiterjesztésén fáradoztak a kor olyan jeles pedagógiai gondolkodói, mint Comenius, Ratke, Alstedt és mások, illetve a különböző vallási felekezetek, kongregációk és társaságok tagjai, mert ebben látták egy komolyabb és kiterjedtebb evangelizáció alapját. A jezsuiták, az oratoriánusok, az anglikán egyházon belül szerveződő Charity Schoolok is mind-mind ezt a célt tűzték maguk elé.

[1] A quietizmus vagy molinizmus tulajdonképpen a rációval, az elvont teológiai okoskodással szembenálló, a belső, a lélek mélyén fellelhető és megélhető vallásosságot hirdette (*quies*: nyugalom). Ez, a pápaság (XI. és XII. Inocent pápasága alatt) által hosszas töprengés után elítélt vallásos mozgalom gyökereit tekintve a 17. századi Spanyolországba vezethető vissza, Miguel de Molinos atya gondolataihoz. Franciaországban e gondolatok legnagyobb híve és terjesztője Mme Guyon volt.

AVERTISSEMENT.

bien aller enſemble, à cauſe qu'ils traitent à peu près de la même matiére, & que ce dernier renferme, auſſi bien que le premier, pluſieurs maximes très-importantes pour la conduite de la vie.

TABLE.

DES CHAPITRES.

Fin de la Table.

DE

L'EDUCATION

DES

FILLES.

CHAPITRE I.

De l'importance de l'Education des Filles.

RIEN n'eſt plus négligé que l'éducation des filles. La coutume & le caprice des meres y décident ſouvent de tout : on ſuppoſe qu'on doit donner à ce ſexe peu d'inſtruction. L'éducation des garçons paſſe pour une des principales affaires par raport au bien public; & quoiqu'on n'y faſſe guéres moins de fautes que dans celle des filles, du moins on eſt perſuadé qu'il faut beaucoup de lumiére pour y réuſſir. Les plus habiles gens ſe ſont appliqués à donner des régles dans cette matiére : combien voit-on de Maîtres & de Colléges ? combien

A

3. kép
Fénelon könyve a nőnevelésről
URL: https://bit.ly/3u4m4Sb és https://bit.ly/3OavmD2

Fénelon nőnevelésről készült könyve, a *Lányok neveléséről szóló értekezés* (Traité de l'éducation des filles), mely 1689-ben íródott, a klasszikus nőideált állította a középpontba: olyan katolikus nő nevelését, aki leányként felkészül az anyai hivatására és háziasszonyi teendőire. Abban az időben, amikor 1678-tól Fénelon a katolikus hitre áttért protestáns és muszlim nők intézetének, az „Új Katolikusok Zárdájának" az igazgatója volt, barátja lett Beauvilliers herceg, akinek a nagyhatalmú pénzügyminiszter, Colbert egyik leánya volt a felesége. A hercegi családban nyolc leány született, eredetileg az ő nevelésükhöz készült segédkönyv volt ez a mű, melyet Európa-szerte széles körben ismertek a kortársak, még Magyarországon is évszázadokon át gyakorta hivatkozott könyve volt ez (A mű elemzését l.: Niderst, 1997; Weszely, 1903; Ballenegger, 1911). Az értekezést eredetileg tehát nem a nyilvánosságnak szánta, ahogyan erre magyar fordítója, Sebes Gyula is rámutatott (Sebes, 1936). Nagy érdeme, hogy figyelmet fordított a kicsi gyermekek nevelésére is, kiemelve a korai fejlesztés fontosságát. Megvilágította, hogy milyen nagy jelentősége van az első éveknek a jellemfejlődés szempontjából. Szintén modern gondolatokat vallott a tanítás módszereit illetően: kiállt az érdekes, a játékos, a történetekkel, mesékkel illusztrált ismeretszerzés mellett, tanítóként kihasználta és szakíróként is kiemelte a gyermekek természetes kiváncsiságát. Nőnevelési műve alapgondolata, hogy a lánynevelést nem szabad elhanyagolni, sőt, az fontosabb, mint a fiúk nevelése, hiszen a nők nevelik fel a gyermekeket, a későbbi férfiakat is. Ugyanakkor

könyvében kiemelte a két nem jelentős különbségeit. Úgy gondolta, hogy mivel a nők testileg gyengébbek és szellemük is kevésbé kitartó, mint a férfiaké, nem kell tudományokra nevelni őket, hanem elsősorban arra, hogy jó gazdasszonyok, jó feleségek és anyák legyenek. Könyve III. fejezetétől kezdve írt arról, hogy csecsemő- és kisgyermekkortól hogyan kell a lánykákat helyes táplálkozáshoz, illendő viselkedéshez, szép beszédhez szoktatni. Gondolatmenetén végigvonul az, hogy semmilyen életkorban nem szabad hagyni, hogy a lányok sokat álmodozzanak, hanem a valódi világ megismerésére kell őket rávenni. Műve több részlete is aláhúzza a hasznos dolgok iránti érdeklődés és a tapasztalat útján való tanulás fontosságát. „A gyermekek kíváncsisága természetes hajlam, mely mintegy elébe megy a nevelésnek; ne mulasszuk el hasznot húzni belőle. Például látnak a mezőn malmot és tudni akarják, hogy mi az; meg kell nekik mutatni, hogy hogyan készül az embert tápláló élelmiszer. Látnak aratókat és meg kell nekik magyarázni, hogy hogyan vetik a gabonát és hogyan sokasodik az meg a földben. A városban látnak üzleteket, melyekben különféle mesterségeket űznek és különféle árukat adnak el. Sohasem szabad megúnni kérdéseiket; ezek nyílások, melyeket a természet tár fel a tanítás megkönnyítésére: adj bizonyságot, hogy örömedet leled bennük: és így észrevétlen megtanítod őket arra, hogy miként készülnek mindazok a dolgok, melyek az ember szolgálatára vannak és amelyeken a kereskedelem lebonyolódik” (Fénelon, 1936:17).

Külön fejezeteket szentelt a szerző a vallásos ismeretek és a bibliai szövegek lányokkal való megismertetésének. Kitért a lányok hibáira is, amelyek között például a következőket említette: a lányok sokat beszélnek, ravaszok, álszemérmesek, képmutatók, hiúak, képzeletük túl élénk. A szülők felelősségévé tette, hogy ezekről a lányokat leszoktassák: „Példákkal mutasd be nekik, hogyan lehet az ember csalódás nélkül szerény, óvatos, a siker megengedett eszközeihez alkalmazkodó. Mondd nekik: a főokosság az, hogy keveset beszélünk, sokkal inkább bízunk magunkban, mint másokban, de sohasem folytatunk hamis beszédet és nem mutatunk hebehurgya egyéniséget. A viselkedésben való egyenesség és a becsület általános tekintélye több bizalmat és tiszteletet szerez és ennek következtében több, bár múló előnyt, mint a fondorlatos utak. És az okos becsületesség amennyire díszít egy egyént, annyira méltóvá teszi nagy dolgokra” (Fénelon, 1936:61). A korszak más szerzőihez hasonlóan – önálló fejezetben – írt Fénelon arról, hogy hová vezet a női hiúság, a cifrálkodás, a költekezés. A „képlete” egyszerű volt: a női divathóbort az oka az erkölcsök romlásának, országok hanyatlásának: „Ez a pompa romlásba viszi a családokat és a családok romlása az erkölcsök romlását hozza magával. Egyrészt a pompa kiváltja az alacsonyabb származású egyénekben a gyors vagyonszerzés vágyának szenvedélyét, ami nem történhet bűn nélkül, mint a Szentlélek állítja. Másrészt az előkelők, ha a szükséges pénzforrások nélkül vannak, hitványságokat és szörnyű aljasságokat követnek el, hogy fönntartsák életmódjukat; így a tisztesség, a hit, a becsület és a jóság észrevétlen eltűnik még a legközelebbi rokonok között is. Mindezek a bajok abból származnak, hogy a hiú nők a divatnak nagy fontosságot tulajdonítanak: igyekeznek nevetséges elmaradottaknak feltüntetni mindazokat, akik a régi erkölcsök komolyságát és egyszerűségét meg akarják őrizni” (Fénelon, 1936:64). Fénelon azt is részletesen leírta, hogy milyen kötelezettségei vannak egy nőnek, és hogyan kell ezekre

felkészíteni. Kortársai túlnyomó többségéhez hasonlóan úgy vélte, a nőnek a családi körben kell kiteljesedni, az alábbi szerepekben: „Kötelessége gyermekeinek nevelése; a fiúké egy bizonyos korig, a leányoké addig, amíg férjhez nem mennek, vagy apácák nem lesznek; cselédeinek, azok helyes életének, szolgálatának irányítása; a kiadások elosztása, annak ellenőrzése, hogy minden gazdaságosan és becsületesen történjék; rendszerint még haszonbérletek kötése és a jövedelem kezelése. (...) Számítsd ehhez a neveléshez a háztartást” (Fénelon, 1936:68). Az oktatás konkrét tartalmára vonatkozóan a XI. fejezetben adott útmutatást. Eszerint a lányokat meg kell tanítani a helyes olvasásra és írásra, a négy számtani alapműveletre, némi jogi ismeretekre (mert ez „a nők pereskedési szenvedélyét lelohasztja”), az előkelő lányokat a „földesurak kötelességeire”, Franciaország és más országok történelmére, valamint – a korában divatos spanyol és olasz nyelv tanulása helyett – a latin ismeretére. Ami az olvasmányokat, a zenei és a művészeti nevelést illeti, Fénelon szerint nagyon fontos a gondos válogatás, nehogy erkölcsromboló művekkel találkozzon az ifjú leány. A művészeti nevelésről így fogalmazott: „Nem hagyhatjuk el ezeket a művészeteket, melyeket maga az Isten lelke szentelt meg. Keresztény zene és költészet volna minden segítség közül a legerőteljesebb a világi örömekből való kiábrándításra” (Fénelon, 1936:78). Műve végén tanácsokat adott a megfelelő nevelőnő kiválasztásához, illetve – első ízben az 1715-ös, javított és bővített kiadáshoz kapcsolódóan – egy, a lánya nevelése miatt aggódó édesanyának[2] (megismételve fentebb közölt gondolatai többségét). Fénelon nőnevelésről írott gondolatainak a gyakorlati megvalósításában Madame de Maintenon komoly érdemekkel bírt.

Fénelon nevelési eszméi a gyakorlatban: Madame de Maintenon iskolája

Madame de Maintenon, születési nevén Françoise D’Aubigné, 1635-ben Niortban látta meg a napvilágot, az apja eredetileg egy francia nemesi család sarja volt (Gineverné, 1912:80). Bár hugenotta neveltetésben részesült, 1649-ben rekatolizált és Párizsba költözött, ahol kicsivel később, 17 évesen, egy Scarron nevű költő felesége lett. Párizsi lakásuk a Mazarin hatalma ellen szövetkező *La Fronde* mozgalom egyik központja volt (Gineverné, 1912:83). Férje 1660-ban bekövetkezett halála után pár évvel, 1669-ben az ifjú özvegy a királyi udvarhoz került mint az uralkodó és Montespan asszony gyermekeinek, Maine hercegnek és Toulouse grófnak a nevelőnője. Az uralkodó adományaiból 1684-ben Madame de Maintenon vett egy birtokot, erről vette aztán a nevét.

A kortársak nagyon eszes, igen ambiciózus, ugyanakkor végtelenül megfontolt viselkedésű, szerény nőnek írták le Madame de Maintenon-t. Később a király, XIV. Lajos Montespan helyett őt választotta kedveséül – nagyra értékelve Maintenon éles eszét, visszafogott viselkedését és szerénységét –, és márkinői címet adományozott

[2] Az eredeti műhöz csatolt rész címe a következő: *Avis á une dame de qualité sur l’éducation de sa fille*. (Útmutatás egy előkelő hölgy számára leánya neveléséről) Megjegyzés: Az Útmutatás címzettje ismeretlen.

neki. Spanyol származású felesége halála után, 1685-ben titokban feleségül is vette őt, és 1715-ig együtt éltek. A kortársai által kiemelkedően okosnak tartott asszony 1719-ben halt meg, és életútja már akkor is, azóta is közérdeklődésre tart számot.

Madame de Maintenon a Versailles-hoz közel eső Saint-Cyrben hozott létre egy olyan, nemesi származású, de szegény sorsú leányoknak alapított nevelőintézetet, ahol eleinte hatvan növendék kapott helyet. Nagyon fontosnak tartotta, hogy ott – Fénelon útmutatásai szerint – katolikus szellemben nevelkedjenek a lányok. Ő maga hetente többször is megfordult az iskolában, és például hímzésre és varrásra tanította a lányokat. Miután a király feleségül vette őt, hatalmas összeget adott egy, Mansard által tervezett Saint-Cyr-i palota felépítésére, ahol 1686-tól már 250 diákot tudtak nevelni. Maga a Napkirály és udvartartása is gyakran megfordult az intézetben, ahol megtekintették azokat a színdarabokat, amelyeket a leányok előadtak. Ilyenek voltak például Racine *Esther* és *Athalie* című darabjai. (Rónay, 1935:32)

Különleges forráscsoportot jelentenek azok a Madame de Maintenon gondolkodásáról, élet- és világszemléletéről, pedagógiai hitvallásáról és áttételesen Fénelon gondolatairól is tanúskodó levelek, amelyeket a Saint-Cyr-i iskolát elhagyó lányoknak írt „útravalóként". Az iskola Maintenon halála után még több évig, 1792-ig fogadott diáklányokat. 1793-tól katonai kórház lett, majd ez az épületegyüttes lett az alapja a Bonaparte Napóleon által 1808-ban alapított, *École Militaire* nevű, híres katonaiskolának, és nagy hatást gyakorolt az orosz bojárlányok számára létrehozott, szentpétervári iskola alapítására is. Nagy Péter cár franciaországi körútja során – kevéssel Madame Maintenon halála előtt – személyesen tett látogatást Saint-Cyrben, ahol a nagybeteg asszonyt is meglátogatta (Wertner, 1890:419). Fénelon nevelési eszményei, Madame de Maintenon azokat kiemelten követő lányiskolája így lett Franciaországtól Oroszországig átívelő hatású a 17-18. századi európai nőnevelésben.

Fénelon nőnevelési gondolatainak fogadtatása és visszhangja Magyarországon

A 18-20. századi hazai neveléstörténeti forrásokat vizsgálva kitűnik, hogy a 18. századi francia szerzők, közülük is leginkább Fénelon nőneveléssel kapcsolatos művei, gondolatai (francia vagy magyarra fordított változatban, közvetlen forrásból vagy áttételekkel) sokak által ismertek voltak, azok részletei, szellemiségük több magyarországi szerző műveiben előfordult.

A 18. század első felében Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című munkájában két olyan írást is találhatunk, amelyekben a szerző a lánynevelésről fejtette ki gondolatait: a 27. és 62. levélben foglalkozott részletesen ezzel a kérdéskörrel. Az 1719. június 18-án írott levélben Mikes Kelemen dicsérte a „nénjét", hogy az franciául tanul, és kifejtette, hogy milyen jó volna, ha más hazai leányokat is erre tanítanának, de – miként írta – gyakran még az írást-olvasást sem tartják elsajátítandónak a szülők, pedig ez a vallásos érzület kialakításához és a jó könyvek olvasásához, az otthonától távol lévő férjjel való levelezéshez is szükséges. Azt is tudta, milyen ellenvetésekkel élnének néhányan a lányok írástanítását illetően: „erre azt felelik némely csufos, és rövid eszü anyák., hogy nem jo egy leánynak hogy irni tudgyon.,

azért hogy a szeretöinek ne irhasson. oh! Mely okos beszédek ezek.! Mint ha az irás okozná a roszat, és nem a arosz azírást...” (Mikes, 1966:40). Az 1725. június 11-én kelt 62. levélben a fiúk neveléséhez kapcsolódóan írt Mikes a lányokról is, mindkét nembelieknél kiemelve a nevelés fontosságát és a szülők felelősségét. Az alábbi gondolatokból kiderül, hogy a lányokra, mint majdani édesanyákra és gyermekeik nevelőjére is tekintett, amikor nevelésükről írt: „a leányok neveltetésére. Ugy kel vigyázni, valamint a férfiakéra. de még többet mondok, és azt mondom, hogy jol oktatni a leányokat ollyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike, ollyan hasznos az országnak, valamint a másika. hogy lehet a? nem igazé az édes néném, hogy egy jol nevelt, jol oktatot eszes leány, aszszonyá változván. A fiát mind jol tudgya nevelni, oktatni, és tanyitani. és aztot az ország szolgálattyára alkalmatosá tenni...” (Mikes, 1966:109).

Gragger Róbert összevetette Mikesnek ezt a két, a franciás műveltség mellett hitet tevő levelét, és bizonyította, hogy a Franciaországot megjárt szerző gondolatain jól érződött Fénelon és Madame Maintenon hatása. Az elemző (mondatról mondatra összevetve a rodostói levelek sorait Fénelon gondolataival) úgy találta, hogy Mikes Kelemen – akárcsak II. Rákóczi Ferenc fejedelem – jól ismerte Fénelon lánynevelésről írott munkáját, és a francia janzenista szerzővel egybecsengően érvelt a lánynevelés fontosságát, tartalmát illetően, és hozzá hasonlóan a kollégiumi fiúnevelés kritikáját is adta (Gragger, 1911:709-710).

A 19. században Fénelon művét (szabad fordításban) Magyarországon első ízben 1842-ben adták ki, Szalai báró Barkóczy László megyéspüspök (1792-1847) átültetésében (Fénelon, 1842). A francia szerző művét sokan ismerhették akkoriban, többek között Eötvös József, aki fontosnak tartotta, hogy saját műveiben a nőket is megszólítsa, hogy felvilágosításuk, nevelésük kérdései a regényei lapján is, újra meg újra előtűnjenek. Miként például Felkai László írta, Eötvös József különösen *A falu jegyzője* című regényében próbálta – egyrészt Fénelon, másrészt Rousseau, illetve Fáy András hatására – a nők figyelmét a művelődés és a politika kérdései felé fordítani (Felkai, 1957:58).

Fénelon és Madame de Maintenon életműve Hunfalvy János figyelmét is felkeltette, aki a Családi Évkönyv 1858-as III. évfolyamában a leánynevelésről írt cikkében részletesen elemezte a francia pedagógiai gondolkodók törekvéseit, Rousseau-val is összevetve a lánynevelési elképzeléseiket (Hunfaly, 1858:1-11).

A francia rokokó szenzualizmusának életfelfogását német földön népszerűsítő Wieland még a 18. század elején közölte saját fordításában Theano, Püthagorasz felesége attikai nyelvjárásban megfogalmazott leveleit, amelyekhez kapcsolódóan egy esszét is írt az ókori görög nőeszményről és leánynevelési elvekről (L. erről: Richter 2006:104-137). Ezt a munkát fordította magyarra Gyertyánffy István, és ezt egészítette ki saját gondolataival, illetve egy 19. századi magyar „Theano”, a saját édesanyja (és kapcsolódóan a nővére) bemutatásával. 1915-ben, az 50 évvel korábban írt terveit, az akkoriban barátjával, Paal Ferenccel váltott leveleit felidézve a szerző több olyan olvasmányélményét is felsorolta, amelyek formálták a lánynevelésről, a nőemancipációról való felfogását. Többek között ő is kiemelte Fénelon leánynevelésről írott gondolatainak fontosságát (Gyertyánffy, 1915).

A 20. század elején több hazai mű is született Fénelon művének elemzéséről. 1903-ban Budapesten jelent meg Weszely Ödön *Fénelon és a nőnevelés* című könyve, 1911-ben Aradon pedig Ballenegger Hugó *Fénelon a leánynevelésről* című munkája. A jeles francia gondolkodó említése nem hiányzott a századelő egyetemes neveléstörténeti összefoglalásaiból sem. Az *újkori nevelés története* című kötetben a harmadik, racionalizmusról szóló fejezet 24. alrésze az első olyan szöveghely, amelyben Fináczy teljes egészében a lánynevelés történetéről írt: Fleury, Fénelon és Molière műveiből vett gondolatokkal és ezek összevető, a korszak viszonyaiból kibontott elemzésével készítette el a *Nőnevelés Franciaországban. Fénelon* című írását (Fináczy, 1927:66-76).

Ami a magyarországi nőnevelés történetét illeti, a 20. század első felében születtek meg Kornis Gyula tollából azok az első jelentős, a témára vonatkozó összefoglalások, amelyek mindmáig szilárd alapját képezik ezzel kapcsolatos ismereteinknek. Kornis – egyéb, a témával kapcsolatos tanulmányai (Kornis, 1927b:57-94) mellett – 1927-ben publikálta *A magyar művelődés eszményei 1777-1848* című kétkötetes könyvét (Kornis, 1927a). Ezek közül a másodikban szerepel *A régi magyar leánynevelés* című terjedelmes fejezet (Kornis, 1927a:455-581), amely a középkor kolostori és lovagi nevelésétől kezdi a téma bemutatását, külföldi szerzők (Szent Ágoston, Erasmus, Nettesheimi Agrippa, Vives, Ratke, Comenius, Madame de Maintenon, Fénelon, Rousseau, Condorcet és mások) nőnevelési gondolatainak, műveinek rövid jellemzésével. Fénelon lánynevelésről szóló könyvét teljes terjedelmében végül aztán 1936-ban Sebes Gyula fordította le magyar nyelvre (Fénelon, 1936).

Összegző gondolatok

Fénelon kétségkívül az újkor egyik legnagyobb hatású pedagógiai gondolkodója volt, különösen a katolikus nőnevelés tekintetében. Egyik művében Pukánszky Béla Fénelon lánynevelésről szóló értekezését „az évszázadok óta megkövesedett hagyományokon nyugvó nőkép statikus változatlanságát” bemutató munkaként jellemezte (Pukánszky, 2013:67). Abban a korban, amikor Fénelon élt, a nők és a férfiak társadalomban elfoglalt helye, a szerepeik és lehetőségeik meglehetősen eltérőek voltak, és a katolikus francia szerző arra akarta felkészíteni a lányokat, amit a kora újkor elvárásai szerint kellett tenniük. Saját szavai szerint: „A nők tanultsága, épúgy mint a férfiaké, szorítkozzék a tevékenységükhöz tartozó dolgok elsajátítására; elfoglaltságuk különbsége szabja meg tanulmányaik különbségét” (Fénelon, 1936:69). Értekezése kétségkívül nagyobb részt arról szól, mi a káros, mi a kerülendő a nevelésben, valamint arról, hogy milyen hibák merülhetnek fel, és azok hogyan orvosolhatók. Ez utóbbi, a helyes pedagógiai módszerek szempontjából viszont Fénelon számos friss, a saját korszakán túlmutató, a humanizmus nevelési újításaiból eredeztethető tanácsot adott, és a vidám, az utasítás helyett a példaadáson nyugvó, a gyermeki képzeletet mozgósító, a diákok kíváncsiságát kielégítő nevelés mellett tette le a voksát. Pedagógiája korábbi korok játékos, a növendékre figyelő, az egyes gyermekek igényeihez igazított, a tanítást érdekessé tevő nevelési törekvéseiben gyökerezett,

Erasmus, Vives, Montaigne gondolataival rokon, és egy elemzője, Dominique Bertrand szerint olyan ókori tudósok is hatással voltak rá, mint például Platón és Quintilianus (Bertrand, 1991:211). Cherel szerint Fénelon pedagógiai optimizmusa, a nevelés erejébe vetett hite volt az, ami sokak számára vált követendő példává (Cherel, 1918:506). Fénelon saját – a nők helyzete iránt többnyire közömbös – korában határozottan kiállt a lánynevelés fontossága mellett, és felsorolni is nehéz volna, hogy a 18-19., de még a 20. században is milyen sokan voltak azok a pedagógiai gondolkodók, nevelők, akik az ő pedagógiájától indultak el, hogy aztán megteremtsék saját nevelési koncepciójukat, hogy kidolgozzák és az iskolájukban alkalmazzák a leghatékonyabb tanítási módszereket.

Irodalom

Ballenegger, Hugó (1911). *Fénelon a leánynevelésről.* Arad.
Bertrand, Dominique (1991). L'éducation selon Fénelon, ou l'enfant et le pédagogue à l'épreuve du rire et de la gaieté. *Littératures classiques. Le numéro thématique: Enfance et littérature au XVIIe siècle*. Nro. 14., pp. 215-225. DOI: https://doi.org/10.3406/licla.1991.1280
Bonney, Richard (1988). *Society and Government in France under Richelieu and Mazarin, 1624-1661.* Leicester : University of Leicester. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-349-19262-5
Cherel, Albert (1918). La pédagogie fenelonienne, son originalité, son influence au XVIIIe siècle. *Revue d'Histoire littéraire de la France,* 25. No. 4., pp. 505-531.
Dégert, A. (1909). François de Salignac de la Mothe-Fénelon. In: *The Catholic Encyclopedia*. New York: Robert Appleton Company. URL: https://bit.ly/48HpARp
Dorlin, Elsa (2001). *L'Évidence de l'égalité des sexes. Une philosophie oubliée du* XVII*e siècle.* Paris : L'Harmattan, 2001.
Felkai László (szerk., 1957). *Eötvös József válogatott pedagógiai művei.* Budapest : Tankönyvkiadó.
Fénelon, François (1842). *Nőnevelés Fénelon után.* Pest : Fordította: Szalai báró Barkóczy László.
Fénelon, François (1936). *A leányok neveléséről.* Budapest : Katholikus Középiskolai Tanáregyesület, Fordította: Sebes Gyula
Fináczy Ernő (1927). *Az újkori nevelés története. Vezérfonal egyetemi előadásokhoz.* Budapest : Kir. Magyar Egyetemi Nyomda.
Gineverné Győry Ilona (1912): Madame de Maintenon. In: Teleki Sándorné (Szikra): *Nagy asszonyok élete – Karriérek 4.* Budapest : Singer és Wolfner kiadása, pp. 73-95.
Gragger Róbert (1911): Mikes forrásaihoz. *Egyetemes Philológiai Közlöny,* Budapest : Szerk.: Császár Elemér és Láng Nándor, pp. 709-710.
Gyertyánffy István (1915): *Theano – három részben.* Budapest : Lampel.

• A tanulmányban előforduló webes hivatkozások legutolsó ellenőrzési időpontja: 2023. december 1.

Hillman, Richard & Quesnel, Colette (ed., transl.) (1992): *Marie le Jars de Gournay: Apology for the Woman writing and other works.* Chicago : The University of Chicago Press.

Hunfalvy János (1858): A leánynevelés. In: Greguss Ágost és Hunfalvy János (szerk.): *Család könyve – hasznos ismeretek és mulattató olvasmányok*, III. évf. 1–11.

Kornis Gyula (1927a): *A magyar művelődés eszményei 1777-1848.* 2. k. Budapest : Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Kornis Gyula (1927b): A régi magyar nőmozgalom és a leánynevelés. *Budapesti Szemle*, január, 205 (593), pp. 57-94. URL: https://bit.ly/3U6iIZq

Köpeczi Béla (1980): A magyar Télémaque. In: Fénelon: *Telemaknak, az Ulisses fiának csudálatos történetei.* Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó – Magyar Helikon, fordította: Domokos Lajos.

Krier, Isabelle (2009): Souvenirs sceptiques de Marie de Gournay dans l'«Égalité des hommes et des femmes», *Clio. Histoire, femmes et sociétés.* 29, 243-257. URL: http://clio.revues.org/9303, DOI: https://doi.org/10.4000/clio.9303

Mikes Kelemen (1966): *Törökországi levelek és misszilis levelek.* Sajtó alá rendezte: Hopp Lajos. Budapest : Akadémiai Kiadó.

Niderst, A. (1997): Pédagogie et mysticisme dans le Traité de l'éducation des filles de Fénelon: L'éducation des filles sous l'ancien régime: Études à la mémoire de Linda Timmermans. Pedagogy and mysticism in Fénelon's Traité de l'éducation des filles: The education of the girls under the Ancien Régime. In: *Papers on French seventeenth century literature*, vol. 24(46), pp. 53-60.

Pernot, Michel (1994): *La Fronde*. Paris : Éd. De Fallois.

Pukánszky Béla (2006): *A nőnevelés évezredei*. Budapest : Gondolat Kiadó.

Pukánszky Béla (2013): *A nőnevelés története.* Budapest : Gondolat Kiadó.

Rónay Mária (1935): A poitiersi börtöntől a francia trónig. Madame de Maintenon, XIV. Lajos titkos felesége avagy az erkölcs diadala. *Vasárnap – a Magyar Hírlap melléklete*, 3(17), március 17., pp. 31-32.

Rosso Geffriaud, Jeannette (1984): *Études sur la féminité aux XVIIe et XVIIIe siècles.* Pisa – Paris : Libreria Goliardica – A. G. Nizet.

Saint-Simon, Louis de Rouvroy (1691-1701): *Mémoires*, t. 1. Paris : Gallimard, Coll. Bibliothèque de la Pléiade.

Stuurman, Siep (1998): L'égalité des sexes qui ne se conteste plus en France. Feminism in the seventeenth century. In: Akkerman, Tjitske – Stuurman, Siep (eds.): *Perspectives on Feminist Political Thought in European History. From the Middle Ages to the Present.* London : Routledge. pp. 67-84.

Stuurman, Siep (2004): *François Poulain de la Barre and the Invention of Modern Equality*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press.

Suther, Judit D. (1972): The Tricentennial of Molière. Femmes savantes. *The French Review*, Vol. XLV., Special Issue, No. 4., Spring. 31-38.
DOI: https://doi.org/10.2307/1562273

Wanner, Raymond E. (1975): *Claude Fleury (1640-1723) as an educational historiographer and thinker.* The Hague: Martinus Nijhoff.
DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-010-1630-8

Weszely Ödön (1903): *Fénelon és a nőnevelés.* Budapest : Lampel R., Wodianer F. és fiai Bt.